

بازاندیشی در مفهوم باهمستان در راستای تکون مفهوم امت واحده در بستر معماری و شهرسازی

یحیی جمالی^۱، مینو قره‌بگلو^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۶

چکیده:

وحدت و همدلی و ترک جدال و تفرقه، از اصولی‌ترین آموزه‌های مترقی و بلند انسانی است. محیط به عنوان بستر زندگی انسان، یکی از عواملی است که می‌تواند بر شکلگیری این مهم اثر گذارده و یا در صورت عدم ایفای نقش مطلوب خویش، جوامع انسانی را از این هدف دور سازد. این پژوهش با هدف دستیابی به مؤلفه‌های کالبدی محیط در راستای تسهیل همدلی و وحدت میان مردم جامعه؛ ابتدا به بررسی مفهوم باهمستان در معماری و شهرسازی پرداخته، سپس ضمن پیوند آن با مفهوم امت واحده و تکیه بر ماهیت امکان‌دهندگی محیط، برای تحقق وحدت میان امت، متناظر با هر یک از سطوح رفتاری و ادراکی محیط، مؤلفه‌های کالبدی ارائه نمود. سؤال اصلی این پژوهش که با روش توصیفی تحلیلی، رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و مصاحبه با نخبگان با تکنیک دلفی برای تثبیت مؤلفه‌های کالبدی به انجام رسیده است، چیستی ویژگی‌های کالبدی محیط بستر ساز وحدت، همدلی و وفاق میان مردم از منظر اندیشه اسلامی است. از ویژگی‌های کالبدی متناظر با سامانه رفتاری محیط، می‌توان به سادگی محیط، اصل مسجد محوری، اهمیت فضاهای جمعی، نظام شعاعی تشکیل شهرها و محلات و غیره اشاره کرد. از جمله ویژگی‌های کالبدی متناظر با سامانه ادراکی محیط نیز می‌توان به حضور عناصر تاریخی در محیط، کنترل دسترسی‌ها، وجود اتصال بصری و غیره اشاره نمود. با تحقق یافته‌های این تحقیق که معرف چند ویژگی کالبدی برای محیط مصنوع است، می‌توان امید داشت که محیط، بستری برای شکلگیری وحدت در میان امت گردد.

واژگان اصلی: باهمستان، امت واحده، امکان‌دهندگی محیط، شهر اسلامی

۱. دانشجوی دکتری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

۲. استاد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه و بیان مسئله

وحدت و همبستگی، ضرورتی فطری، عقلی، شرعی، سیاسی و اجتماعی و از مهم‌ترین عوامل حفظ و بقای جوامع انسانی است؛ بشر، نه تنها برای بقای حیات جمعی، بلکه برای برخورداری از یک زندگی مطلوب نیز، چاره‌ای جز پذیرش آن ندارد. قرآن کریم در بیش از پنجاه آیه^۱ به مسأله وحدت و عوامل تفرقه میان امت پرداخته، راه‌های رسیدن به وحدت را نشان داده و نه تنها مسلمانان، بلکه همه مردم را به گرد آمدن بر محور حقیقت و ترک جدال و تفرقه دعوت می‌کند. برای رسیدن به مقصود مورد نظر میبایست از تمام ظرفیت‌ها و امکانات موجود استفاده کرد. ایجاد پیوند و الفت میان مردم، از جمله مباحثی است که در سده اخیر در حوزه معماری و شهرسازی نیز مورد توجه قرار گرفته است.

در غرب و در سال ۱۹۳۹ میلادی، مفهومی تحت عنوان واحد همسایگی توسط کلرنس پری^۲ مطرح شد. او واحد همسایگی را محدوده‌ای می‌داند که میبایست تمام تسهیلات عمومی و شرایط مورد نیاز خانواده‌ها را در جوار واحدهای مسکونی فراهم کند. تسهیلات مورد نظر او دست کم یک مدرسه ابتدایی، مغازه‌های خرده‌فروشی و امکانات تفریحی را در بر می‌گرفت. اندازه هر واحد همسایگی را نیز تعداد خانوارهایی تعیین می‌کرد که قرار بود حد نصاب دانش‌آموزان مدرسه را تأمین کند. واحد همسایگی از آن پس، پایه طراحی بسیاری از مجموعه‌های مسکونی شد (برک‌پور، ۱۳۷۸: ۴۰). اما این مجموعه‌ها طبق گفته اسپریرگن^۳، در مواردی، خشک و بی‌روح از آب درآمدند، چرا که این نکته در آن‌ها نادیده گرفته شده بود که دنیای انسان‌ها، شبکه‌ای از مکان‌ها و ارتباطات را شامل می‌شود که چیزی فراتر از همسایگی کالبدی صرف است (جودت، ۱۳۸۴: ۱۸۰). پس از عدم توفیق این مفهوم بود که برای پر کردن خلاءهای موجود، مفهومی تحت عنوان باهمستان به فضای معماری و شهرسازی ورود پیدا کرد، که به دنبال برقراری پیوندهای انسانی در بستر معماری و شهرسازی بود. لازم است که محیط به عنوان یکی از عواملی است که می‌تواند بر جهتگیری اعمال انسان تأثیر بگذارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۱۳/۶؛ سوره اعراف، آیه ۲۷ و ۲۸)^۴، از قابلیت کافی برای تحقق پیوندهای اجتماعی برخوردار باشد. در موقعیت کنونی کشور و در عصری که سبک زندگی ماشینی بر عملکرد و نگرش انسان‌ها سایه افکنده، نیاز به محیطی که بتواند بستر وفاق و همدلی را میان اقشار مردم ایجاد کند بیش از پیش احساس می‌شود.

۱- اهداف و سؤالات پژوهش

هدف اصلی از پژوهش پیش رو دستیابی به مؤلفه‌های کالبدی برای محیطی است که بتواند حامی روابط و پیوندهای عمیق انسانی مورد نظر مفهوم باهمستان، در بستر فرهنگ اسلامی باشد. پرسش‌های این پژوهش نیز (۱) چگونگی یاری‌رسانی مؤلفه‌های کالبدی محیط، به ایجاد وحدت، همدلی و وفاق میان مردم از منظر اندیشه اسلامی؛ و (۲) چستی ویژگی‌های کالبدی محیط برای فراهم آوردن بستر تحقق وحدت میان امت می‌باشند.

۲- پیشینه پژوهش

پیشینه این پژوهش از دو منظر قابل بررسی است. یکی پژوهش‌های صورت پذیرفته در خصوص باهمستان و فضای باهمستانی در معماری و شهرسازی و دوم پژوهش‌های صورت پذیرفته در خصوص مفهوم امت واحده، که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد.

منصور رضایی و همکاران (۱۳۹۲) در راستای درک خصائص اصلی فضای باهمستانی و ارائه روشی ساختارمند جهت تحلیل آن در نظام محلات شهری، با روش پدیدار شناختی، ضمن تقسیم ویژگی‌های باهمستان در سه دسته مکان محور بودن، حس تعلق به مکان و اجتماع و تعاملات اجتماعی و ارزش‌های مشترک، به این نتیجه رسیدند که این ویژگی‌ها تا حد زیادی در محله نازی آباد تهران برقرار است و می‌توان این محله را مصداق یک باهمستان دانست. برک پور (۱۳۷۸) ضمن تشریح و بررسی مفهوم باهمستان به این نتیجه رسید که شکل‌گیری این مفهوم در گرو درک جوهر اصلی محلات قدیمی و احیای ارزش‌های فضایی و اجتماعی آن‌ها در بستر شهرها و محلات معاصر است.

پیغان (۱۳۸۰) در راستای بررسی همگرایی و وحدت و عوامل برهم‌زننده وحدت میان امت از نگاه قرآن، برخی از رفتارها را به عنوان عوامل وحدت‌آفرین و برخی رفتارها را به عنوان عوامل تفرقه‌آفرین معرفی می‌کند. خوشدل (۱۳۹۹) برای بازشناسی مفهوم امت واحده در قرآن با نگاه ویژه به آیه ۱۱۸ سوره هود به این نتیجه رسید که منظور از امت واحده در آیه مذکور و کلیه آیات قرآن، برعکس نظر مفسرین، امتی است که بر ضلالت و گمراهی باشد، نه بر حق و ایمان. قهرمانی نژاد شایق (۱۳۹۴) جهت بررسی مؤلفه‌ها و معیارهای تحقق وحدت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) و رهبر معظم انقلاب بیان کرد که علاوه بر تمسک بر قرآن و عترت، این خصیصه از طریق توجه به ظرفیت‌ها، استعدادها، هوشیاری و بصیرت، توجه به توطئه‌های تفرقه‌برانگیز دشمنان و غیره به دست

خواهد آمد. جدید بناب (۱۳۹۴) در راستای تبیین نقش انتظار در تحقق امت واحده به این نتیجه رسید که در دوره آخرالزمان، مقوله انتظار در فراهم شدن بسترهای لازم برای تشکیل امت واحده اسلامی تأثیر بسزایی دارد. حسینی رودباری (۱۳۹۶) با هدف ارائه راهکار تحقق امت واحده به این نتیجه رسید که تنها راه ایجاد امت واحده اسلامی، قرائت دین بر مبنایی است که مورد اتفاق همه فرقه‌های اسلامی باشد و آن چیزی جز تفسیر دین با قرائت اهل بیت (ع) نخواهد بود.

با عنایت به موارد طرح شده در پیشینه تحقیق علاوه بر خالی بودن جای پژوهش‌هایی در هر یک از دو حوزه فوق، در زمینه معماری شهرسازی، تلاشی برای برقراری ارتباط میان این دو مفهوم نیز انجام نشده است و این خلأ نگارندگان را بر آن داشت تا با تشریح مؤلفه‌های هر یک از این دو حوزه، پیوندی میان آن‌ها برقرار سازد تا محیط مصنوع به سهم خویش، بستری برای شکلگیری امت واحده گردد.

۳- ملاحظات مفهومی و نظری پژوهش

۳-۱- باهمستان و مؤلفه‌های شکلگیری آن

باهمستان (*community*) در زبان انگلیسی میانه و فرانسوی کهن (*communitate*) خوانده می‌شود که مشتق از واژه لاتین (*communitas*) به معنی انجمن، جامعه و جماعت است. این واژه نیز مشتق از (*communis*)، به معنی عموم، عامه و اشتراکی است. در فرهنگ وبستر تعاریف زیر برای واژه (*community*) درج شده است: الف) مردمی که در شهر، منطقه و یا جای دیگر زندگی می‌کنند؛ منطقه، شهر یا جایی دیگر که مردم در آن زندگی می‌کنند. ب) گروهی از مردم که به عنوان واحد اجتماعی کوچک درون واحد اجتماعی بزرگتری، باهم زندگی می‌کنند و منافع، کار یا ویژگی‌های مشترکی دارند. ج) گروهی از اقوام، ملت‌ها یا کشورها که به دلیل سنت‌های مشترک یا منافع اقتصادی و سیاسی، باهم متحد شده‌اند. د) جامعه و همگان. ه) مالکیت یا مشارکت جمعی (شبه مالکیت اموال یا کالاها). و) شباهت یا همانندی (مانند شباهت ذائقه‌ها). ز) وضعیت زندگی با دیگران. ح) در بوم‌شناسی، گروهی از گونه‌های حیوانی و گیاهی که باهم زندگی کرده و کنش‌های متقابل و نزدیک دارند. باهمستان از جمله اصطلاحاتی است که با عنایت به تعاریف متعددی که از این واژه به چشم می‌خورد، معنای آن در نگاه محققین امر نیز بسیار متنوع است. آریانپور پس از تحلیل تعاریف گوناگون، باهمستان را به زندگی منظم گروهی که در یک محل نسبتاً با دوام سکونت دارند، نسبت داده و واژه اجتماع را به عنوان معادل فارسی آن در نظر گرفته است. از نگاه وی، اجتماع

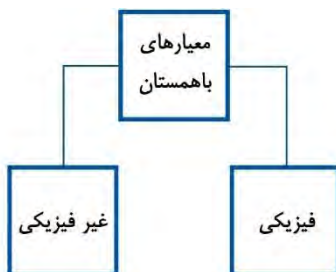
مرز معینی ندارد و هم می‌توان از اجتماع یک محله، قبیله یا ملت سخن گفت و هم از اجتماع ملت‌ها، اجتماع بین‌المللی یا اجتماع جهانی (آریانپور، ۱۳۵۷: ۲۷-۲۷۵).

به هر روی علی‌رغم تعاریف متعدد موجود در خصوص واژه باهمستان، آنچه مورد وثوق است، دو وجهی بودن مفهوم باهمستان است که دارای مفهومی اجتماعی و مفهوم و مرز کالبدی است و این همان مطلبی است که این واژه را به حوزه معماری و شهرسازی وارد می‌سازد و با آن پیوند می‌دهد.

جان لنگ^۵، مفهوم باهمستان را برای اشاره به شبکه‌ای از روابط متقابل شخصی یا گروهی به کار می‌برد و واحد همسایگی را به ناحیه جغرافیایی خاصی، منسوب می‌داند. وی هدف معماران مدرن را تحقق مفهوم باهمستان از طریق ایجاد شبکه‌ای از روابط دوستانه، در مکانی مشترک می‌داند (لنگ، ۱۳۸۱: ۱۸۰). از نگاه وبر^۶، باهمستان و منطقه شهری همواره به مکانی خاص در شهر تلقی می‌شوند اما در باهمستان، وجود روابط مشترک نیز، شرط لازم تلقی می‌شود. وی دامنه فضایی روابط اشخاص در باهمستان را عرصه (قلمرو) شهری می‌نامد و به مقایسه منطقه شهری با عرصه (قلمرو) شهری می‌پردازد. از نظر او، عملکرد این دو شبیه یکدیگر و ساختمان آن‌ها متفاوت است. منطقه شهری، فضایی است که محدود به زمین است و دو منطقه شهری، هرگز ناحیه مشترکی ندارند (به استثنای لبه‌های انتهایی خود). اما عرصه یا قلمرو شهری حدود و ثغور مشخصی ندارد و مجموعه‌ای از گروه‌های مختلف و نامتجانس است که در فضایی مبهم و نامحدود، با یکدیگر به مرادده می‌پردازند (مزینی، ۱۳۸۸: ۱۰۰-۹۳). از دیدگاه الکساندر^۷، باهمستان، پدیده‌ای کالبدی و کاملاً مشخص است. وی معتقد است باهمستان باید از نظر اقتصادی و سیاسی، استقلال نسبی داشته باشد و از لحاظ جمعیتی، رقمی بین ۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ هزار نفر را برای آن پیشنهاد می‌دهد. از نظر وی این میزان جمعیت، فاصله میان شهروندان و مسئولان حکومت را کاهش می‌دهد. در این باهمستان، سازمان‌های حکومتی هم در معرض دید مردم و در فعالترین بخش مجموعه یعنی در قلب مرکز خرید استقرار یابند. باهمستان الکساندر از ۱۰ تا ۲۰ مجموعه همسایگی مستقل تشکیل می‌شود و مرزهای مبتنی بر خرده فرهنگ‌ها، هر باهمستان را از دیگری جدا می‌کند (Alexander, 1977: 74).

77. طبق آنچه از تعاریف پیشین برمی‌آید، گذشته از اختلافاتی که نظریه پردازان حوزه شهرسازی در باب مفهوم باهمستان دارند، همگی در مورد یک وجه اتفاق نظر دارند و آن اینکه برای تحقق باهمستان باید از معیارهای کالبدی صرف، گذر کرد و بر پیوندهای اجتماعی صحنه گذاشت. که

مسئله این عناصر در هر جامعه یا گروهی، با توجه به ماهیت قومی، فرهنگی و اجتماعی آن جمع، متفاوت است.

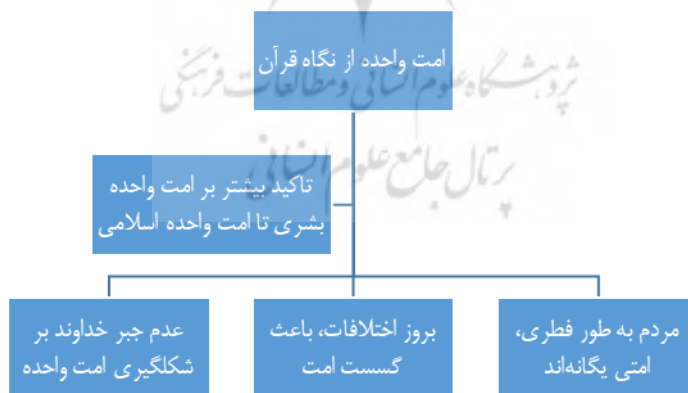
تصویر ۱. معیارهای باهمستان (ماخذ: نگارندگان)

۲-۳- پیوندهای اجتماعی باهمستان از منظر اندیشه اسلامی

این پیوندها می‌تواند بر مبنای منافع مشترک و زودگذر دنیوی یا بر مبنای سنت‌ها و آداب و رسوم مشترک آن‌ها و غیره باشد. اگر مبنای شکلگیری باهمستان، منافع زودگذر باشد، نمی‌توان برای آن باهمستان، مانایی و پایایی متصور شد و پس از کمرنگ شدن و از بین رفتن آن نفع زودگذر، باهمستان نیز از بین خواهد رفت و چیزی جز فضای کالبدی صرف باقی نخواهد ماند. بنابراین لازم است، باهمستان با تکیه بر آن قسمی از روابط میان افراد شکل گیرد که آن روابط از بیشترین میزان پایداری برخوردار باشند و ریشه‌های آن‌ها به راحتی قابل گسستن نباشد؛ و البته در قلمرو اخلاقیات جای داشته باشند، چرا که عوامل غیر اخلاقی نیز از پتانسیل برقراری پیوندهای اجتماعی برخوردارند. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «ای مردم از پروردگارتان پروا کنید. همو که شما را از تنی یگانه و همسر او را هم از او پدید آورد و از آن دو مردان و زنان بسیاری پراکند» (نساء: ۱). از نگاه قرآن، انسان‌ها وحدت در خلقت دارند چون خداوند آن‌ها را از نفس واحد آفریده است. نفس به معنای عین است و نفس هر چیز، عین آن چیز است و نفس انسان چیزی است که قوام انسان به آن است و انسان به واسطه آن، انسان است و آن مجموع روح و جسم انسان در این دنیا و روح به تنهایی در برزخ است (طباطبایی، ۱۳۹۴ق، ج ۸: ۱۳۵؛ رازی، ۱۴۱۴ق، ج ۶۴). این امر که از نفسی واحد خلق شده‌اند، می‌طلبد که نوعی اتحاد و انس میان انسان‌ها برقرار باشد تا موجب زیاد شدن محبت میان آن‌ها و ترک کبر و تفاخر آن‌ها نسبت به یکدیگر شود (رازی، ۱۴۱۴ق، ج ۸: ۱۶۷). در قرآن کریم آمده است: وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ (انعام: ۹۸). در این آیه شریفه مقصود از عبارت «أَنْشَأَكُمْ»، «خَلَقَكُمْ» است و به این معنا است

که ذریه انسان با تمام گستردگی‌اش به آدم ابوالبشر (ع) منتهی می‌شود و برخی از این ذریه خلق شده‌اند و در زمین مستقرند و بعضی نیز هنوز متولد نشده‌اند و در آینده چشم به جهان خواهند گشود (طباطبایی، ۱۳۹۴ق، ج ۷: ۲۲۸؛ رازی، ۱۴۱۴، ج ۷: ۱۰۷). از نگاه دین اسلام، این وحدت در آفرینش، می‌بایستی به وحدت در امت بیانجامد، یعنی همان چیزی که در قرآن کریم، از آن تحت عنوان امت واحد یاد می‌شود. در قرآن کریم، لفظ امت واحد در ۹ آیه بیان شده است که این آیات، به لحاظ مفهومی خود قابل تقسیم بر سه دسته‌اند:

دسته نخست آیاتی که خطاب به پیامبران است و فرمان الهی برای تشکیل امت واحد را به ایشان یادآور می‌شود و بیان می‌دارد که مردم به طور فطری، امت یگانه‌ای هستند و به اقتضای سرشت، در جهت وحدت حرکت می‌کنند اما گاه بروز اختلافاتی، آنان را به تفرقه می‌کشاند. در این آیات، پیامبران مأمور به برطرف کردن موانع وحدت هستند (انبیاء: ۹۲-۹۳؛ مومنون: ۵۲-۵۳). دسته دوم آیاتی هستند که مشیت جبرآميز خداوند متعال برای تشکیل امت واحد را نفی کرده و نشان‌دهنده این موضوع است که اراده خداوند بر آن است که انسان با اختیار و انتخاب خویش به امت واحد برسد. این دسته مشتمل بر ۴ آیه است که سه تای آن‌ها ناظر بر امت واحد بشری و یک آیه ناظر بر وحدت امت اسلامی است (هود: ۱۱۸؛ شوری: ۸؛ مائده: ۴۸؛ نحل: ۹۳). دسته سوم، آیاتی که دال بر این موضوع هستند که انسان‌ها در ابتدا امتی واحد بودند، سپس بین آن‌ها اختلافاتی به وجود آمد و اتحادشان برهم خورد (بقره: ۲۱۳؛ یونس: ۱۹؛ زخرف: ۳۳).

تصویر ۲. معیارهای باهمستان (ماخذ: نگارندگان؛ برگرفته از قرآن کریم)

۳-۳- فرایند تاثیرگذاری محیط بر رفتار انسان و شکلگیری امت واحده

محیط به سه سامانه کالبدی- فضایی^۱، جمعی- رفتاری^۲ و ادراکی- دریافتی^۳، قابل تقسیم است و هریک از این سامانه‌ها بر دیگری تأثیرگذارند (تصویر ۳) (*Canter, 1977: 158*)؛ بنابراین رفتارهای انسان با محیط انطباق دارند. امری که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است؛ در آیه ۵۸ سوره اعراف انسان‌ها به گیاهان تشبیه شده‌اند و محیط زندگی ایشان به زمین‌های پاک و ناپاک؛ و همانطور که قطرات باران در شوره‌زار، سنبل به بار نمی‌آورد؛ در یک محیط آلوده نیز پرورش انسان‌های سالم، دشوار است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۱۳/۶).

تصویر ۳. مؤلفه‌های مکان (مأخذ: *Canter, 1977: 158*)

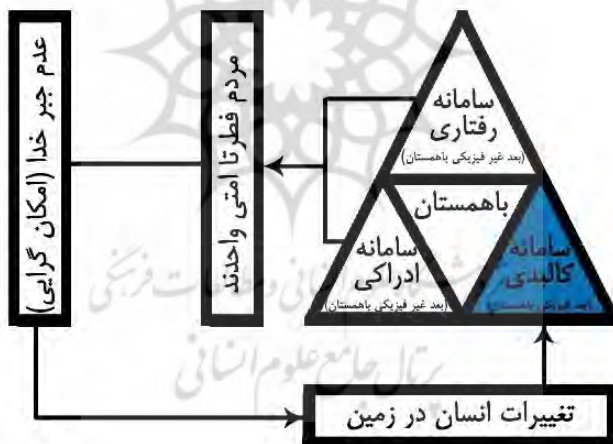
حال نکته قابل تأمل، چگونگی اثرگذاری محیط مصنوع (سامانه کالبدی) بر رفتار انسان و کمک به شکلگیری امت واحده بشری است. در خصوص نحوه اثرگذاری محیط بر رفتار انسان با چند دسته نظریه مواجه بوده که عبارتند از دیدگاه جبری، اختیاری، احتمال دهنده‌گی و امکان‌گرایی؛ که در دیدگاه جبری سیطره کامل محیط بر رفتار انسان، مورد توجه است و محیط به عنوان عاملی با تأثیر قطعی بر رفتار، در نظر گرفته می‌شود. طبق رویکرد اختیاری محیط هیچ تأثیری بر رفتار انسان ندارد. در رویکرد احتمال‌گرایی با توجه به عدم قطعیت رفتار انسان، محیط فرصت‌ها یا محدودیت‌هایی را برای انسان ایجاد کرده و فقط احتمال وقوع بعضی از فعالیت‌ها را بیشتر می‌کند (لنگ، ۱۳۸۶: ۱۱۴). طبق رویکرد امکان‌گرایی، محیط فرصت‌ها و محدودیت‌هایی را برای انسان فراهم می‌کند و ممکن انسان با عنایت به استعدادها، انگیزه‌ها و ارزش‌هایش، ذیل فرصت‌ها و محدودیت‌هایی که محیط برایش بوجود آورده است، رفتار خاصی را انجام بدهد (*Carmona & etc, 2003: 106*)؛ که این پژوهش، با تکیه بر رویکرد امکان‌دهندگی محیط، بسترسازی محیط برای تحقق امت واحده را مورد بحث قرار می‌دهد. رویکرد امکان‌دهندگی محیط با مبانی دینی اسلام نیز سازگاری بیشتر دارد چرا که در آیه ۳ سوره انسان

آمده است «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»؛ که بیانگر این امر است که خداوند متعال بستر مناسب را برای انسان فراهم کرده و انسان‌ها می‌توانند مسیر شقاوت یا سعادت را برگزینند.

از آنجا که طبق نص قرآن کریم انسان‌ها در ابتدا امتی واحد بودند (بقره: ۲۱۳؛ یونس: ۱۹؛ زخرف: ۳۳)، می‌توان گفت زمین در بدو خلقت، پاک بوده و تغییراتی که انسان در زمین پدید آورده، تقدس و پاکی زمین را دستخوش تغییرات کرده است. در راستای تصدیق این امر، روایتی نبوی نیز موجود است که می‌فرماید: «جَعَلْتُ الْأَرْضَ لَكَ وَلِأُمَّتِكَ مَسَاجِدَ وَطَهُورًا الْخَيْرَ» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲: ۵۳۰)، که طبق این روایت سراسر زمین مسجد است و مقدس بودن مکان، امری فراگیر و قاعده‌ای کلی است. بنابراین اگر پلیدی و ناپاکی در زمین مشاهده می‌شود، به دلیل تغییراتی است که انسان در آن پدید آورده است. فلذا برای اینکه محیط بستر مناسبی جهت شکلگیری امت واحد شود، میبایست تغییرات صورت پذیرفته توسط انسان در محیط بنحوی باشد که خدشه‌ای به ذات مقدس زمین وارد نکند (تصویر ۴). چنین دیدگاهی، در مقابل دو نگرش کلی ایژکتیو^{۱۱} و سوژکتیو^{۱۲} نسبت به تعامل محیط و رفتار قابل طرح است. مطابق نگرش ایژکتیو، تمرکز طراح محیط، بر مشاهدات عینی است. مشاهداتی از جنس چگونگی رفتار یا محیط فیزیکی. رفتارگرایی و نظریه نحو فضا به عنوان دو نماینده شاخص این نگرش به حساب می‌آیند. از نگاه رفتارگرایان، واقعیت‌های رفتاری، بدون در نظر گرفتن ایده‌آل‌ها، مبنای برنامه‌ریزی در معماری است (استیونسون، ۱۳۸۸: ۶۳-۶۱). رویکرد طراحی مشارکتی، به عنوان رویکرد طراحی مورد قبول این نگرش، در موضوعات بالادستی فرهنگی، قائل به هنجارهای مورد پذیرش جمع است؛ حتی اگر با هنجارهای کلی فرهنگی در تعارض باشند (ناری قمی و عباس‌زاده، ۱۳۹۳: ۵۶). نظریه نحو فضا نیز، رویکردی است که محیط به عنوان الگوی شکل‌گیری کاربری‌ها و الگوی تحرکات انسانی در نظر گرفته می‌شود. طبق این نظریه، جوامع انسانی، از فضای شهر به عنوان جهت دهنده و منبع لازم برای سازماندهی رفتاری خویش استفاده می‌کنند (همدانی گلشن، ۱۳۹۴: ۸۸). مطابق نگرش سوژکتیو شکل مادی یک جامعه، برداشتی از آن جامعه است که در قالب فضا-زمان تحقق می‌یابد. جامعه به خودی خود، صورت مادی ندارد؛ بلکه این نگرش‌های اجتماعی است که موجب صورت‌گیری یک اجتماع می‌شود. درست همانند گرامر در زبان، که آنچه به عنوان محصول زبانی مشاهده می‌شود، حاصل کاربست آن در حروف و لغات و جملات است، اما خودش صورت مادی ندارد. این نگاه، در مورد محیط مصنوع بشری نیز صادق است. محیط مصنوع، صرفاً بیانگر فعل و انفعالات انسانی نیست؛ بلکه

محصول و نشانگر جنوتایپ‌های اجتماعی است و به همین پشتوانه، صورت پذیرفته‌اند و همین موضوع است که محیط را قدرتمند ساخته است. اصلی‌ترین اشتباه بشر در مورد این پدیده‌ها نیز در همینجا است؛ یعنی جایی که به دنبال یافتن نظم ماشینی در پدیده‌ها است (Hillier, 2007: 310-312). اندیشه فرهنگ گرایانی همچون راپاپورت که فرهنگ را به عنوان نوعی جهان‌بینی و جهان‌بینی را منشأ ارزش‌ها (مجموعه‌ای از ایده‌آل‌ها و آرمان‌ها)، معرفی می‌کند و در ادامه، ارزش‌ها را به عنوان عامل صورت‌دهی به شیوه زندگی بیان می‌کند که با سمت و سو دادن به فعالیت‌ها (که خود فعالیت‌ها را در دو جنبه معلوم و نامعلوم قرار می‌دهد و جنبه معلوم را فاقد وجوه فرهنگی و برخاسته از نیازها و جنبه نامعلوم را نشأت گرفته از خواسته‌ها و منحصر در فرهنگ، منظور می‌کند) و نحوه انجام آن‌ها، بر صورت خانه (محیط مصنوع) اثرگذار هستند (Rapoport, 1998: 8-11; Rapoport, 2005: 98). همچنین اندیشه سنت‌گرایان مسلمان که برای محیط، نقش معرفت‌شناختی قائلند را می‌توان ذیل این نگرش تعریف کرد.

تصویر ۴. مدل مفهومی تحقیق (مأخذ: نگارندگان)

۴-۳- مؤلفه‌های کالبدی باهمستان در تناظر با مؤلفه‌های امت واحد در فضای رفتاری

بخشی از اعمال انسان که جلوه بیرونی مشهودی دارند در این دسته قرار می‌گیرند، کمی هستند و قابلیت اندازه‌گیری و سنجش دارند. این دسته از اعمال به لحاظ فرمی، با تعریف رفتار از نگاه علم تجربی همخوانی بیشتری دارند (جدول ۱).

جدول ۱. عوامل موثر بر وحدت امت در فضای رفتاری و تفاسیر کالبدی متناظر با آن (ماخذ: نگارندگان)

عوامل موثر بر وحدت و ریشه‌های آن‌ها	تفاسیر کالبدی
<p>دنیا طلبی، ظلم و حسد (بقره: ۲۱۳) به دلیل فاصله گرفتن از سادگی (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۲۹).</p>	<p>رعایت سادگی در طراحی محیط، به دور از گرایش به تفریط و حفظ اعتدال. این مفهوم تا حد زیادی با اصل پرهیز از بیهودگی که یکی از اصول پنج گانه معماری ایرانی است، مطابقت دارد.</p>
<p>تفرقه طلبی و فرقه گرایی (روم: ۳۱ و ۳۲) که یکی از راهکارهای آن متمایل ساختن امت به جماعت و جمعیت است که این موضوع در نمازهای جماعت و جمعه و حج، مشهودتر است. یکی از راهکارهای دیگر آن پرهیز از رهبانیت (از جنس جمع گریزی و گوشه گیری) است که نصارا برای خشنودی خدا بدان روی آورده بودند. اسلام با نفی این قسم رهبانیت، هر چند توجیه شرعی داشته باشد، آن را بدعت دانسته و محکوم می‌کند (حداد عادل، ۱۳۹۷)</p>	<p>بها دادن به جایگاه مسجد در جامعه مسلمان یا به عبارتی، مسجد محوری.</p> <p>ایجاد و بهره گیری حداکثری از فضاهای جمعی و جلوگیری از ایجاد فضاهای منزوی در محیط‌های عمومی شهری.</p>
<p>مسخره کردن گروهی توسط گروه دیگر (حجرات: ۱۱) که از دلایل آن می‌توان به خود برتر بینی (اعراف: ۱۲)، دنیا طلبی (بقره: ۲۱۲) و جرم و گناه (شمس: ۸-۶؛ حجر: ۱ و ۲؛ روم: ۱۰؛ مطففین: ۲۹) اشاره کرد.</p> <p>از راه‌های درمان خود برتر بینی، عبارت است از: (۱) از بین بردن زمینه‌های آن، مثلا ممکن است موقعیت شغلی، تمکن مالی، محل سکونت و غیره باعث ایجاد خود برتر بینی شوند، که با متعادل کردن آن‌ها می‌توان بر این مرض فائق آمد. (۲) رسول خدا: ... با تهی‌دستان هم نشین و معاشر باشد و خود بدوش گیرد هر آنچه از بازار خریداری کرده است (مسترحمی، ۱۳۸۱: ۱۴۵).</p> <p>از راه‌های رهایی از دنیا طلبی اولویت دادن به دنیای بلاغ است؛ دنیا بر دو قسم است؛ دنیای بلاغ و دنیای ملعونه؛ دنیای بلاغ دنیایی است که انسان را به مقصد نهایی و هدف اصلی خویش می‌رساند و وسیله تحصیل آخرت می‌گردد، و دنیای ملعونه دنیایی است که فقط عمر آدم را تلف کرده و انسان را متوقف می‌کند (تهرانی، ۱۳۹۴).</p>	<p>خود برتر بینی: عدم تفکیک محل زندگی قشر فرودست و فرادست جامعه در شهر؛ از طریق، شکلگیری و استقرار شعاعی و مدور محلات و شهرها به جای منطبقه بندی فعلی و تفکیک شهر به شمال و جنوب و شرق و غرب.</p> <p>رعایت مردم واری و عدم گرایش به نمایش متظاهرانه در قالب ابنیه.</p> <p>همچنین تحقق فرموده پیامبر اکرم (ص) نیازمند حضور فعال فرد در جامعه و عدم سلطه افراد توانمند بر مستضعفین است. وجود فضاهای جمعی و عمومی، همچون بازارها و بازارچه‌های فعال و پویا در بستر محلات شهری می‌تواند به این مهم کمک نماید.</p> <p>دنیا طلبی: ارجحیت کاربری‌های معنوی بر کاربری‌های مادی و اختصاص موقعیت‌های مکانی ممتاز در سطح شهر و محله، به کاربری‌های معنوی.</p> <p>جرم و گناه: کیفیت، موقعیت و نحوه استفاده از مبلمان شهری؛ سطح مناسب روشنایی محیط؛ جلوگیری از ممانعت پوشش گیاهی از اتصال بصری فضاها؛ متناسب و</p>

<p>متعادل نگاه داشتن انتقال اصوات در محیط؛ خوانایی و رویت پذیری محیط و فرم فضا؛ پرهیز از اختلاف سطح افقی؛ کنترل پذیری دسترسی‌ها.</p>	
<p>یاد خدا: محیط نباید چشم و دل انسان را از مظاهر دنیوی پر کند و از آنجا که حس بینایی انسان در مواجهه با محیط و ادراک آن نسبت به سایر حواس کاربرد بیشتری دارد، بنابراین میبایست در خصوص آن بخشی از محیط که با حس بینایی انسان سرو کار دارد، دقت نظر بیشتری به خرج داد که این امر می‌تواند در قالب توجه به نحوه طراحی فرم و منظر محیط و عناصر مورد استفاده در محیط باشد. نباید مسائل مادی و کاربری‌های تجاری در اولویت قرار گیرند چرا که در محوریت قرار گرفتن آن در زندگی بشری، دور از اهداف متعالی زندگی انسانی است. بر خلاف ویژگی‌های شهرهای معاصر، که مجتمع‌های تجاری، برای شهرها هویت سازی کرده و از حاشیه زندگی، به بطن و کانون زندگی بشری راه یافته‌اند، محوریت در شهر اسلامی با کاربری‌های متعالی همچون مساجد است.</p> <p>حریم: تفکیک حوزه سواره و پیاده؛ نسبت تراکم افراد به وسعت فضا؛ عدم توقف بر بازار؛ گسترش افقی شهر؛ معابر عریض از ۷ زراع؛ مصالح مناسب با ضریب انتقال صوت مناسب، رعایت حریم گیاهان به اندازه طول برگ‌های آن‌ها.</p>	<p>بدگمانی به یکدیگر، تجسس در کار یکدیگر و غیبت کردن (حجرات: ۱۲).</p> <p>غیبت: امام صادق (ع) ریشه‌های غیبت را ده چیز دانسته و سپس می‌فرماید: پس اگر به دنبال سلامتی (از این موارد بودی) به جای مخلوق به یاد خالق باش، پس در این صورت این ریشه‌ها برای تو به جای غیبت، مایه عبرت می‌شود و جای گناه، ثواب می‌شود (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۵: ۲۵۷).</p> <p>در قرآن کریم در برخی از آیات به عوامل غفلت از یاد خدا اشاره شده است که برخی از آن‌ها به شرح ذیل است:</p> <p>الف. اولاد و اموال (منافقون: ۹). ب. شراب و قمار (مائده: ۹۱). ج. داد و ستد و تجارت (نور: ۳۷). د. افزون طلبی (تکوتر: ۱). ه. آرزوهای طولانی (حجر: ۳). و. رفاه زدگی (فرقان: ۱۸). ز. حب دنیا (نجم: ۲۹).</p> <p>تجسس در کار یکدیگر: برای رهایی از این امر، رعایت حریم ضروری است. حریم در دو قسم قابل بررسی است. (الف) مقدار معین: حریم انسان کمتر از دو باع در تابستان (ابن بابویه قمی، ۱۴۳۷ق: ۱۰۲/۲)؛ حریم درخت کمتر از وسعتی به طول شاخه‌های آن؛ حریم مسجد کمتر از ۴۰ ذراع (ابن بابویه قمی، ۱۴۳۷ق: ۱۰۲/۲)؛ اشراف مناره بر خانه‌های اطراف (ابن بابویه قمی، ۱۴۳۷ق: ۲۳۹/۱)؛ حریم دیوار کمتر از میزان زمین مورد نیاز برای ریختن مصالح (محقق حلی، ۱۴۰۸ق: ۲۸۷/۲)؛ راه کم عرض تر از ۷ یا ۵ زراع (حر عاملی، ۱۴۱۶ق: ۴۲۶/۲۵؛ طوسی، ۱۳۶۵: ۱۳۰/۷).</p>
<p>مفاهیم بیان شده، همگی هم راستا و در باب تحکیم ارتباط میان انسان‌ها می‌باشند.</p> <p>فضاهای هم‌نشینی در قالب مکانهایی برای مراسمات آیینی یا مذهبی یا غیره؛ شأنیت بخشیدن به عناصر ارتباطی مانند پله‌ها؛ موقعیت مکانی فضا و قرارگرفتن فضاهای</p>	<p>دوستی میان مسلمانان (حجرات: ۱۰)؛ مودت میان مسلمین (روم: ۲۱)؛ الفت میان مسلمین (آل عمران: ۱۰۳)؛ رحمت مسلمانان بر یکدیگر (روم: ۲۱)؛ رافت بین مسلمین (حدید: ۲۷)؛ عفو (شوری: ۴۰)؛ فضل (بقره: ۲۳۷)؛ صلح دادن (حجرات: ۹).</p>

<p>عمومی در هسته اصلی شهر؛ مکانیابی مناسب مبلمان محیطی با دید مناسب برای نشستن افراد؛ وجود حریم برای فضای نشستن، توجه به اصول زیبایی شناسی در طراحی محیط؛ وجود کاربری‌های جاذب جمعیت؛ توجه به انسان محوری بجای ماشین محوری در بستر شهرها و محلات. وجود فضای سبز همگانی؛ تعبیه فضای مکث در معابر پیاده؛ نورپردازی مناسب محیط‌های عمومی؛ کاربری‌های فعال در طول شبانه روز.</p>	
--	--

۵-۳- مؤلفه‌های کالبدی باهمستان در تناظر با مؤلفه‌های امت واحده در فضای ادراکی

وقتی که صحبت تحقّق امت واحده می‌شود صرفاً نمود بیرونی آن مد نظر نیست (برخلاف برخی از نحله‌های فکری علوم تجربی همچون رفتارگرایان) و وجوه درونی انسان را نیز شامل می‌شود. در اسلام غالباً در مواردی که سخن از «عمل» به میان می‌آید، این سخن توأمان با انگیزه‌ها و درونیات بیان می‌شود (سوره نساء: آیه ۳۳؛ سوره مائده: آیه ۸۹؛ سوره بقره: آیه ۲۶۴؛ سوره انعام: آیه ۱۵۸). برای مثال در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که ایمان و عمل دو برادر بسته شده به یک ریسمانند که خداوند یکی را بدون دیگری نمی‌پذیرد (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۲/۱). بنابراین، مطابق ساحت‌های مختلف محیط، طبق مدل سه گانه مکان مطرح شده توسط کانتر^{۱۳} (تصویر ۳)، هم برخی موارد قابل طرح ذیل سامانه جمع‌ی رفتاری و هم برخی موارد قابل طرح ذیل سامانه ادراکی دریافتی، می‌توانند در بررسی‌های این تحقیق مورد توجه قرار گیرند.

جدول ۲. عوامل مؤثر بر وحدت امت در فضای وجودی و تفاسیر کالبدی متناظر با آن (ماخذ: نگارندگان)

عوامل مؤثر بر وحدت و ریشه‌های آن‌ها	تفاسیر کالبدی
<p>عدم موفقیت در آزمایشات الهی (مائده: ۴۸) که قرآن کریم یکی از راه‌های موفقیت در آزمایشات الهی را صبر و بردباری، توجه به گذرا بودن حوادث دنیا، استمداد از نیروی ایمان و الطاف الهی، عبرت از تاریخ و اقدامات گذشتگان و توجه به آگاهی خداوند از همه آزمایشات و بلایا معرفی می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷)</p>	<p>عبرت از تاریخ: پیش شرط مطالعه و عبرت‌گیری از تاریخ، وجود آثار و بقایای تاریخی است؛ بنابراین لازم است محیط نیز عاری از آثار تاریخی نباشد؛ بهره‌مندی از عناصر تاریخی در طراحی‌های امروزی نیز می‌تواند در این خصوص راهگشا باشد.</p>

<p>القای دشمنی: کنترل دسترسی‌ها در راستای افزایش حس قلمروپایی و کاهش فرصت‌های مجرمانه (رعایت سلسله مراتب فضایی، استفاده از موانع واقعی و نمادین برای تعیین مرزها، خود بسنده بودن فضای مسکن و عدم استفاده از فضای شهری برای رفع نیازهای شخصی، وجود فضای مشخص و دارای مرز برای هر فعالیتی). افزایش نظارت پذیری و رؤیت پذیری فضای شهری (دید پنجره‌ها به معبر عمومی، استفاده از دیوارهای مجوف به جای دیوارهای بدون منفذ، استفاده از فضاهای باز نیمه باز نظیر تراس رو به معابر با حفظ ضوابط حریم سایر خانه‌ها، روشنایی مناسب معابر و گذرها. عدم وجود نقطه کور. کاشت گیاهان کوتاه قامت در مجاورت پیاده روها). حضور فعالیت‌های پشتیبان در محیط شهری همچون محیط‌های جمعی، ورزشی، تفریحی و غیره. کنترل نفوذپذیری.</p>	<p>وسوسه‌های شیطانی (اسراء: ۵۳): طبق این آیه شریفه القای دشمنی میان مردم، کار شیطان است و کسی که چنین کند، همکار شیطان است (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۷۵)</p>
<p>تأمل در احوال گذشتگان: تا اطلاعاتی از گذشته در دست نباشد، علم به احوال گذشتگان و تدبیر در آن، امکان پذیر نیست. چنین دیدگاهی را به عنوان یکی از دلایل حفظ آثار تاریخی و باستانی، می‌توان قابل تأمل دانست. منظور کردن المان‌ها، مؤلفه‌ها و شاخصه‌های معماری سستی، در طراحی محیطی نیز می‌تواند به تقویت این مهم، کمک نماید.</p> <p>همنشینی با افراد صالح و ساده زیست: لازم است نظام طبقاتی فعلی مبتنی بر تفکیک طبقه مرفه از کم برخوردار، در هم بشکند. بهتر است در محلات شهری، ارزنده‌ترین موقعیت‌ها به اماکن عمومی اختصاص یافته و نظام ارزشگذاری املاک دستخوش تغییر شود و املاک شخصی، گرداگرد اماکن عمومی، به صورت شعاعی استقرار یابند تا دسترسی به مرکز محله (بهترین مکان محله)، برای همگان به صورت عادلانه‌تری میسر باشد.</p> <p>اندیشیدن به مرگ: بهتر است مکانیابی آرامستان‌ها بنحوی باشد که افراد در سطح محله، هر روز در مسیر رفت و</p>	<p>دنیاگرایی و ریاست طلبی (ورام بن ابی فراس، ۱۳۶۹، ج ۱: ۱۳۳؛ تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۷۸)؛ برای کم شدن دلستگی به دنیا، مد نظر داشتن برخی موارد ضروری است که برخی از آن‌ها عبارتند از: الف. باور به فانی بودن دنیا (الرحمن: ۲۶؛ نحل: ۹۶). ب. اندیشیدن به مرگ (نهج البلاغه: حکمت ۳۴۹). ج. زهد و رزق (نهج البلاغه: حکمت ۴۳۹). د. تأمل در احوال گذشتگان (نهج البلاغه: نامه ۳۱). ه. همنشینی با افراد صالح و ساده زیست (سعادت پرور، ۱۳۸۵، ج ۲: ۳۵۰).</p>

آمد خود، از کنار آنها گذر کنند و در معرض دید ایشان قرار گیرد.	
<p>ابزارهای شناخت: تا امری در معرض حواس انسان قرار نگیرد، شناخت آن چیز ممکن نیست (البته این موضوع نافی شناخت قلبی نیست، چرا که هر چیزی در دایره حواس فیزیکی انسان نمی گنجد). تا انسانها با یکدیگر مواجهه نداشته باشند، تصور شناخت آنها از یکدیگر، امری دشوار است.</p> <p>افزایش مواجهه و شناخت انسانها در محیط می تواند بواسطه تعیبه فضاهای مکث، فضاهای تعاملی، تجمع کاربری های مورد نیاز محله در یک بخش و غیره به وقوع بپیوندد. این ملاقات، بسته به نحوه طراحی محیط، می تواند در فضای تعیبه شده جلوی درب منزل افراد رخ بدهد، یا در معابر، یا در بازار و بازارچه، یا در مسجد و یا غیره.</p>	<p>شناخت یکدیگر (حجرات: ۱۳) با کمک ابزارهای شناخت حسی و قلبی (نحل: ۷۸)</p>
<p>عدم تعلق نعمت های خدا به قشری خاص: محیط به تبعیت از این اصل، نباید عده ای را از مواهب بی بهره و عده ای دیگر را منتعم گرداند. لازمه تحقق چنین امری در محیط، برقراری عدالت در تمامی ابعاد خویش است. تجلی عدالت در محیط می تواند در قالب حفظ حریم های فضایی، توان تغییر پذیری، خودبسندگی، توازن در ارتباطات داخل محله و پراکنش کاربری های محله، توازن در مسائل فرهنگی اجتماعی محله و توازن بصری و فضایی، تحقق یابد (رحیمی و نقی زاده، ۱۳۹۵: ۱۹).</p>	<p>عدم تعلق خداوند به قشری خاص و ملاک بودن اعمال (نساء: ۱۲۳) و عدم تعلق نعمت های خدا به قشری خاص (تقمان: ۲۰)</p>

۶-۳- مؤلفه های کالبدی باهمستان در تناظر با نگاه دین به کالبد

گاهی توصیه های مستقیمی در منابع دینی در خصوص کالبد شهر وجود دارد (در برخی موارد اشاره مستقیم آیات و کلام معصوم، و در برخی تفسیر مفسرین) که بنابر اعتقاد مسلمین مبنی بر صحت آموزه های اسلامی، این توصیه های کالبدی، در صورت رعایت، به تحقق اهداف این پژوهش کمک می نمایند. در این خصوص می توان به موارد بسیار زیادی اشاره کرد (کما اینکه کتب بسیار زیادی در خصوص فقه معماری و شهرسازی و دستورات فقهی در این خصوص وجود دارد) که

البته بخشی از آن‌ها خارج از وسعت بررسی و اهداف این پژوهش است، بنابراین از ذکر آن موارد خودداری نموده و صرفاً مواردی مطرح خواهد شد که با موضوعیت این پژوهش (فضای باهمستانی با ضوابط، قواعد و محدودیت‌های کالبدی خود)، همخوانی داشته باشند (جدول ۳). قدر مسلم اینکه موارد بیان شده در این خصوص، بیشتر جنبه مروری دارد؛ چرا که به کرات در متون فقه معماری و شهرسازی بیان شده‌اند (نه در موضوع خاص باهمستان، بلکه به صورت عام)، لکن عدم بیان آن‌ها در این پژوهش نیز موجب نقصان نتایج تحقیق خواهد شد.

جدول ۳. مؤلفه‌ها و مصادیق کالبدی باهمستان از دریچه نگاه دین به کالبد (مآخذ: نگارندگان)

مصادیق در منابع تفسیری		مصادیق در منابع صریح
مصدق	مؤلفه	
اولویت کاربری‌های معنوی بر سایر کاربری‌ها (رئیس، ۱۳۹۷: ۱۴۴).	اولویت نیازهای معنوی بر مادی و اهمیت مسجد در شهر (سوره جن: آیه ۱۸؛ سوره نور: آیه ۳۶؛ سوره قصص: آیه ۵۹؛ سوره اعراف: آیه ۱۷۹).	خالی از کاربری بودن پیرامون مسجد از کلیه جهات تا فاصله ۴۰ ذراع (ابن بابویه قمی، ۱۰۲/۲: ۴۳۷).
اختصاص مرکزیت محله و شهر به مساجد و مسجد محوری (قرائتی، ۱۳۹۳: ۱۳۱).	تقدم کاربری‌های عمومی بر خصوصی در نظام استقرار کاربری‌ها (نقی زاده، ۱۳۸۹: ۱۷).	تهیه زمین و مصالح از مال حلال (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۶۲؛ محدث نوری، ۱۴۰۸: ۴۷۲/۳)
وجود ۴۰ خانه (یا کمتر) در اطراف مسجد از همه جهات جغرافیایی (رئیس، ۱۳۹۷: ۱۴۹)؛ مساحت محله حدود ۸۰۰ متر و یا کمتر (رئیس، ۱۳۹۷: ۱۵۰)؛ مساحت محله چیزی در حدود ۱۷۶ هکتار و یا کمتر؛ مساحت مرکز محله مشتمل بر مسجد و کاربری‌های عمومی دیگر در حدود ۷۸۰۰ متر مربع (یا کمتر)؛ مساحت کاربری‌های عمومی در حدود ۵۰۰۰ متر مربع (یا کمتر)؛ جمعیت محله در حدود ۱۱۳۲۰ نفر یا کمتر (رئیس، ۱۳۹۷: ۱۵۸-۱۵۴).	حریم مسجد و حد همسایگی مسجد (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۹۵/۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۰۲/۵).	جلوگیری از سد معبر (حر عاملی، ۱۴۱۶: ۴۲۶/۲۵)؛ اندازه معبر در برخی از راه‌ها حداقل ۷ ذراع و در برخی دیگر حداقل ۵ ذراع (طوسی، ۱۳۶۵: ۱۳۰/۷)؛ حر عاملی،
بی تکلفی ساختمان‌های شهر (قرائتی، ۱۳۹۳: ۵۴-۵۳).	ساده زیستی (سوره ص: آیه ۸۶).	رنگ (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۷/۵؛ سوره بقره: آیه ۶۹).
استفاده از رنگ سفید، سبز و زرد و کراهت استفاده از رنگ سیاه در منظر شهر (قرائتی، ۱۳۹۳: ۶۵-۶۴).		

		۱۴۱۶ق: ۴۲۶/۲۵).
تأمین سرویس‌های بهداشتی در سطح شهر (قرائتی، ۱۳۹۳: ۱۰۲).	کراحت حبس ادرار (نجفی، ۱۳۹۶: ۸۶/۱۱ نجفی، ۱۳۹۶: ۸۱/۴۰).	عدم اشراف مسجد بر منازل اطراف (حر عاملی، ۱۴۱۶ق: ۴۲۶/۲۵)، بالا بردن ساختمان و پایین آمدن دین (محدث نوری، ۱۴۰۸ق: ۴۶۷/۳).

۴- روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد کیفی و روش توصیفی تحلیلی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای نخست به شناخت مفهوم باهمستان و مؤلفه‌های شکل دهنده آن پرداخت. سپس با توجه به لفظ امت واحده به عنوان مفهوم قوام دهنده پیوندهای اجتماعی باهمستان، ویژگی‌های اساسی تحقق وحدت میان امت از نگاه آیات قرآن بررسی شد. پس از آن با شناخت لایه‌های مختلف محیط و چگونگی برهم کنش میان محیط و انسان، مدلی به عنوان مدل مفهومی تحقیق ارائه شد. در ادامه، مطابق این مدل، با بررسی لایه‌های رفتاری و ادراکی تأثیرگذار بر شکلگیری امت واحده از منظر اسلام، مؤلفه‌های کالبدی متناظر با هریک از خصلت‌های ادراکی یا رفتاری، ارائه خواهد شد. برای جلوگیری از غلبه تفسیر شخصی نگارندگان بر ماهیت علمی پژوهش، از تکنیک دلفی استفاده شد (Habibi and etc, 2014). مطابق این تکنیک، درگام اول، مؤلفه‌های کالبدی متناظر با هر یک از عوامل موثر بر وحدت در دو سطح ادراکی و رفتاری، در قالب پرسشنامه‌ای با طیف لیکرت (خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم، خیلی کم)، توسط جامعه آماری ۱۰ نفره‌ای از خبرگان حوزوی و دانشگاهی متخصص در امر فقه معماری و شهرسازی، مورد سنجش قرار گرفت. علاوه بر پرسش‌های چند گزینه‌ای، چند سؤال باز نیز مطرح شد و از ایشان خواسته شد تا اگر روی موارد تحت پرسش، نظری دارند و یا موارد دیگری نیز مد نظرشان است، آن‌ها را نیز یادداشت نمایند. با بررسی این مرحله، مؤلفه‌هایی که میانگین نمره آن‌ها زیر ۳ بود، از بین مؤلفه‌ها حذف شد و پرسشنامه دومی تهیه شد که تمام پرسش‌های چند گزینه‌ای بودند و افزون بر حذف سؤالات با نمره زیر ۳، سؤالات جدیدی نیز مبتنی بر نظرات هر یک از نخبگان در پرسش‌های باز مرحله اول، افزوده شد و مجدداً توسط جامعه نخبگانی دلفی تکمیل شد. در نهایت با بررسی پرسشنامه‌ها و حذف مؤلفه‌های با میانگین زیر ۳، مؤلفه‌های کالبدی نهایی به تایید رسید.

۵- یافته‌های پژوهش

در این بخش در راستای نیل به هدف اصلی این پژوهش که دستیابی به مؤلفه‌های کالبدی برای باهمستان است که بتواند حامی روابط و پیوندهای عمیق انسانی، در بستر فرهنگ اسلامی باشد، ضمن برشمردن ویژگی‌های ادراکی و رفتاری موثر بر وحدت میان امت، به سنجش ویژگی‌های کالبدی متناظر با هر یک از آن‌ها، مطابق نظر کارشناسان در مصاحبه‌های صورت پذیرفته پرداخته خواهد شد، که نتایج آن در بخش ۶-۱ و ۶-۲ قابل مشاهده است.

۱-۵- مؤلفه‌های کالبدی باهمستان در تناظر با مؤلفه‌های امت واحده در فضای رفتاری

همانگونه که در جدول ۴ قابل ملاحظه است، عامل تمرکز کاربری‌های تامین مایحتاج عمومی مردم در یک قسمت از محلات، با وزن نهایی ۴،۴، از بیشترین تاثیر در پیشگیری از فاصله گرفتن مردم از جامعه برخوردار است و جلوگیری از ایجاد محیط‌های منزوی در محیط‌های عمومی شهر، با وزن ۲،۷، کمترین تاثیر را بر جلوگیری از ایجاد انزوا دارد. در راستای جلوگیری از خود برتر بینی، عامل رعایت مردم واری و عدم گرایش به نمایش متظاهرانه با وزن نهایی ۴،۳ بیشترین تأثیرگذاری را دارد. همچنین روشنایی محیط با میانگین ۴،۷ در جلوگیری از ایجاد جرم و گناه؛ حضور آرامستان‌ها در بافت محلات با میانگین ۴،۶ در جلوگیری از توجه به مخلوق به جای خالق؛ مصالح با ضریب انتقال صوت مناسب و گسترش افقی شهر هر دو با میانگین ۴،۷ در جلوگیری از نقض حریم و موقعیت مکانی فضا و قرارگرفتن فضاهای عمومی در هسته اصلی شهر با میانگین ۴،۷ در تقویت دوستی بین افراد، مطابق نظرات کارشناسان دلفی، بیشترین تأثیرگذاری را دارند.

جدول ۴. عوامل موثر بر وحدت امت در فضای رفتاری و وزندهی مؤلفه‌های کالبدی متناظر با آن عوامل

مطابق نظرات کارشناسان دلفی در مرحله دوم مصاحبه‌ها (ماخذ: نگارندگان)

حوزه‌های غیر اخلاقی و ریشه‌های پدیدار شدن آن	مؤلفه کالبدی	خیلی زیاد (درصد)	زیاد (درصد)	متوسط (درصد)	کم (درصد)	خیلی کم (درصد)	وزن نهایی
دنیا طلبی بواسطه فاصله گرفتن از سادگی	رعایت اصل پرهیز از بیهودگی در ساخت ابنیه خصوصی و عمومی	۹۰	۱۰	۰	۰	۰	۴،۹
تفرقه طلبی و فرقه گرایی بدلیل فاصله	بها دادن به جایگاه مسجد در جامعه	۴۰	۳۰	۳۰	۰	۰	۴،۱

						مسلمان یا به عبارتی، مسجد محوری.	گرفتن امت از جماعت و جمعیت و همچنین گرایش به رهبانیت
۳,۹	۰	۱۰	۲۰	۴۰	۳۰	ایجاد و بهره‌گیری از فضاهای جمعی	
۲,۷	۲۰	۲۰	۳۰	۳۰	۰	جלוگیری از ایجاد فضاهای منزوی در محیط‌های عمومی شهری	
۴,۴	۰	۰	۱۰	۴۰	۵۰	تمرکز کاربری‌های تأمین مایحتاج روزانه مردم در یک بخش	
۴,۳	۰	۰	۲۰	۳۰	۵۰	رعایت مردم‌واری و عدم گرایش به نمایش مظاهرانه در قالب ابنیه عمومی و خصوصی	مسخره کردن گروهی توسط گروه دیگر به دلیل خود برتر بینی
۳	۱۰	۳۰	۳۰	۱۰	۲۰	وجود بازارها و بازارچه‌های فعال و پویا در بستر محلات شهری است	
۳,۸	۰	۱۰	۳۰	۳۰	۳۰	عدم تفکیک بین محل خرید اغنیا و فقرا	
۳,۹	۰	۱۰	۱۰	۶۰	۲۰	ارجحیت کاربری‌های معنوی بر کاربری‌های مادی در بستر شهر و اختصاص بهترین	مسخره کردن گروهی توسط گروه دیگر به دلیل دنیا طلبی

						موقعیت‌ها به کاربری‌های معنوی	
۲,۹	۰	۴۰	۳۰	۳۰	۰	کیفیت، موقعیت و نحوه استفاده از مبلمان شهری	مسخره کردن گروهی توسط گروه دیگر به دلیل جرم و گناه
۴,۷	۰	۰	۱۰	۱۰	۸۰	سطح مناسب روشنایی محیط	
۳,۹	۰	۰	۳۰	۵۰	۲۰	متناسب و متعادل نگاه داشتن انتقال اصوات در محیط	
۴,۳	۰	۰	۰	۷۰	۳۰	خوانایی و رؤیت پذیری محیط و فرم فضا	
۴,۵	۰	۰	۰	۵۰	۵۰	کنترل پذیری دسترسی‌ها	
۴,۵	۰	۰	۱۰	۳۰	۶۰	در اولویت قرار نگرفتن مسائل مادی و کاربری‌های تجاری	غیبت؛ به دلیل یاد مخلوق بودن به جای یاد خالق بودن
۴,۶	۰	۰	۰	۴۰	۶۰	حضور آرامستان‌ها در بافت محلات	
۴,۵	۰	۰	۰	۵۰	۵۰	محوریت در شهر با کاربری‌های متعالی همچون مساجد	
۳,۲	۰	۳۰	۴۰	۱۰	۲۰	تفکیک حوزه سواره و پیاده	
۴,۲	۰	۰	۱۰	۶۰	۳۰	رعایت نسبت تراکم افراد به وسعت فضا	تجسس در کار یکدیگر به دلیل عدم رعایت حریم
۴,۷	۰	۰	۱۰	۱۰	۸۰	مصالح مناسب با ضریب انتقال صوت	

						مناسب	
۳,۵	۰	۲۰	۳۰	۳۰	۲۰	معابر عرض تر از ۷ زراع	
۴,۷	۰	۰	۰	۳۰	۷۰	گسترش افقی شهر	
۳	۱۰	۱۰	۵۰	۳۰	۰	عدم توقف در بازار	
۴,۳	۰	۰	۲۰	۳۰	۵۰	فضاهای همنشینی در قالب مکان‌هایی برای مراسمات آیینی یا مذهبی یا غیره	تحکیم ارتباط دوستی و مودت و غیره میان انسان‌ها
۴,۳	۰	۰	۱۰	۵۰	۴۰	شخصیت و شأنیت بخشیدن به عناصر ارتباطی	
۴,۷	۰	۰	۰	۳۰	۷۰	موقعیت مکانی فضا و قرارگرفتن فضاهای عمومی در هسته اصلی شهر	
۳,۶	۰	۱۰	۴۰	۳۰	۲۰	مکانیابی مناسب مبلمان محیطی بنا دید مناسب برای نشستن افراد	
۳,۳	۰	۲۰	۴۰	۳۰	۱۰	وجود حریم برای فضای نشستن	
۲,۷	۱۰	۳۰	۴۰	۲۰	۰	توجه به اصول زیبایی شناسی در طراحی محیط	
۴,۳	۰	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	وجود کاربری‌های جاذب جمعیت	
۴,۶	۰	۰	۰	۴۰	۶۰	انسان محوری بجای ماشین محوری در بستر شهرها و محلات	

۳,۸	۰	۰	۱۰	۵۰	۴۰	وجود فضای سبز همگانی
۳,۵	۰	۱۰	۵۰	۲۰	۲۰	تعبیه فضای مکث در معابر پیاده
۳,۴	۰	۱۰	۵۰	۳۰	۱۰	نورپردازی مناسب محیط‌های عمومی
۳,۴	۰	۱۰	۶۰	۱۰	۲۰	کاربری‌های فعال در طول شبانه روز

۲-۵- مؤلفه‌های کالبدی باهمستان در تناظر با مؤلفه‌های امت واحده در فضای ادراکی

همانطور که در جدول ۵ آمده است، عامل افزایش نظارت پذیری و رؤیت پذیری فضای شهری، با وزن نهایی ۴,۹، از بیشترین تأثیر در پیشگیری القای دشمنی بین مردم برخوردار است. در راستای شناخت یکدیگر با کمک ابزارهای شناخت حسی، عامل تجمیع کاربری‌های مورد نیاز محله در یک بخش با وزن نهایی ۴,۸ بیشترین اثرگذاری را دارد. در خصوص عدم تعلق خدا و نعمت‌های خدا به قشری خاص، توازن در ارتباطات داخل محله و پراکنش کاربری‌های محله با میانگین ۴,۳ و حفظ حریم‌های فضایی با میانگین ۲,۸ به ترتیب، بیشترین و کمترین تأثیر گذاری را دارند.

جدول ۵. عوامل موثر بر وحدت امت در فضای ادراکی و وزن‌دهی مؤلفه‌های کالبدی متناظر با آن عوامل مطابق نظرات کارشناسان دلفی در مرحله دوم مصاحبه‌ها (ماخذ: نگارندگان)

وزن نهایی	خیلی کم (درصد)	کم (درصد)	متوسط (درصد)	زیاد (درصد)	خیلی زیاد (درصد)	مؤلفه کالبدی	حوزه‌های غیر اخلاقی و ریشه‌های پدیدار شدن آن
۳,۴	۰	۰	۳۰	۵۰	۲۰	بهره‌مندی از عناصر تاریخی در طراحی‌های امروزی	عدم موفقیت در آزمایشات الهی به دلیل عدم عبرت از تاریخ و اقدامات گذشتگان
۳,۹	۰	۱۰	۳۰	۲۰	۴۰	کنترل دسترسی‌ها در راستای افزایش حس قلمروپایی و کاهش فرصت‌های مجرمانه	وسوسه‌های شیطانی به دلیل القای دشمنی

۴,۹	۰	۰	۰	۱۰	۹۰	افزایش نظارت پذیری و رویت پذیری فضای شهری	
۴,۸	۰	۰	۰	۲۰	۸۰	حضور فعالیت‌های پشتیبان در محیط شهری همچون محیط‌های جمعی، ورزشی، تفریحی و غیره	
۳,۸	۰	۱۰	۳۰	۳۰	۳۰	کنترل نفوذپذیری	
۴,۷	۰	۰	۰	۳۰	۷۰	مکان‌یابی آرامستان‌ها بنحوی صورت پذیرد که افراد، هر روز در مسیر رفت و آمد خود، از کنار آن‌ها گذر کنند	دنیابگرای و ریاست طلبی به دلیل اندیشه نکردن در خصوص مرگ
۳,۶	۱۰	۱۰	۱۰	۴۰	۳۰	منظور کردن امان‌ها، مؤلفه‌ها و شاخصه‌های معماری سنتی، در طراحی محیط	دنیابگرای و ریاست طلبی به دلیل عدم تأمل در احوال گذشتگان
۴,۴	۰	۰	۱۰	۴۰	۵۰	حفظ عناصر تاریخی در محیط	
۳,۷	۰	۲۰	۲۰	۳۰	۳۰	استقرار املاک شخصی به صورت شعاعی، پیرامون اماکن عمومی برای دسترسی عادلانه‌تر به مرکز محله و عدم تفکیک شهر به بخش‌های کمتر	دنیابگرای و ریاست طلبی به دلیل عدم همنشینی با افراد صالح و ساده زیست

						برخوردار و برخوردار	
۴,۱	۰	۰	۳۰	۳۰	۴۰	تعبیه فضاهای مکث	شناخت یکدیگر با
۴,۲	۰	۰	۲۰	۴۰	۴۰	ایجاد فضاهای تعاملی	کمک ابزارهای شناخت حسّی و قلبی
۴,۸	۰	۰	۰	۲۰	۸۰	تجمیع کاربری‌های مورد نیاز محله در یک بخش	
۲,۸	۱۰	۲۰	۵۰	۲۰	۰	حفظ حریم‌های فضایی	عدم تعلق خدا و نعمت‌های خدا به قشری خاص
۳,۱	۰	۳۰	۴۰	۲۰	۱۰	توان تغییر پذیری	
۲,۹	۱۰	۱۰	۶۰	۲۰	۰	خودبسندگی معماری	
۴,۳	۰	۰	۲۰	۳۰	۵۰	توازن در ارتباطات داخل محله و پراکنش کاربری‌های محله	
۳,۸	۰	۰	۴۰	۴۰	۲۰	توازن در مسائل فرهنگی اجتماعی محله و توازن بصری و فضایی	

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این پژوهش در راستای هدایت اهداف اجتماعی فضای باهمستانی، به سمت تشکیل و تحقق امت واحده، با بررسی محیط در سه سطح نگاه کالبدی، ادراکی و رفتاری در پرتو اندیشه اسلامی، برخی از فرامین اخلاقی موجود (در دو سطح ادراکی و رفتاری) در متون اسلامی شناسایی و عوامل تقویت‌کننده و اختلال‌آفرین در این فرامین ریشه‌یابی شد و برای جلوگیری از ایجاد آن‌ها، راهکارهای کالبدی ارائه شد؛ همچنین در منابع دینی، بعضاً به ویژگی‌های کالبدی محیط اشارات

مستقیمی نیز شده بود (نگاه دین به کالبد) که آن‌ها نیز در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفت؛ چرا که بنا به باور مسلمانان، مبنی بر هموار شدن مسیر سعادت با تحقق فرامین اسلام، بهره‌مندی محیط از آن ویژگی‌های کالبدی نیز به شکلگیری امت واحده کمک خواهد نمود. با تحقق مؤلفه‌های کالبدی بیان شده مرتبط با هر یک از سطوح محیط، می‌توان امید داشت که فضای باهمستان، بستر مناسبی برای شکلگیری وحدت میان امت گردد. پیشنهاد می‌شود که چگونگی و میزان تحقق هر یک از مؤلفه‌های وحدت متناظر با پیشنهادات کالبدی مطرح شده، موضوع تحقیقات بعدی و ارزیابی بعد از ساخت قرار گیرد.

پی نوشت

- برخی از آیات قرآن که به مقوله وحدت میان امت و عدم تفرقه بین ایشان اشاره دارد به شرح ذیل است: (سوره نساء: آیه ۶۴؛ سوره مائده: آیه ۲؛ سوره نساء: آیه ۱۱۴؛ سوره انفال: آیه ۶۳؛ سوره انبیاء: آیه ۹۲؛ سوره بقره: آیه ۱۴۲؛ سوره مجادله: آیه ۲۲؛ سوره بقره: آیه ۱۲۸؛ سوره حجرات: آیه ۱۰؛ سوره حجرات: آیه ۱۳؛ سوره آل عمران: آیه ۱۰۳؛ سوره انبیاء: آیه ۹۱؛ سوره آل عمران: آیه ۱۵۹؛ سوره نساء: آیه ۵۹؛ سوره انفال: آیه ۴۶؛ سوره توبه: آیه ۳۶؛ سوره مومنون: آیه ۵۲؛ سوره روم: آیه ۳۱-۳۲؛ سوره صف: آیه ۴؛ سوره انعام: آیه ۱۵۹؛ سوره انفال: آیه ۴۳؛ سوره نساء: آیه ۷۱؛ سوره آل عمران: آیه ۱۰۵؛ سوره بقره: آیه ۲۸۵؛ سوره بقره: آیه ۲۱۳؛ سوره توبه: آیه ۷۱؛ سوره یونس: آیه ۹۳؛ سوره نمل: آیه ۱۲۴؛ سوره بقره: آیه ۱۷۶؛ سوره بقره: آیه ۲۵۳؛ سوره شوری: آیه ۱۴؛ سوره جاثیه: آیه ۱۷؛ سوره فتح: آیه ۲۹؛ سوره بقره: آیه ۱۳۸؛ سوره بقره: آیه ۱۳۶؛ سوره آل عمران: آیه ۶۴؛ سوره توبه: آیه ۱۰۷؛ سوره طه: آیه ۹۴؛ سوره حجر: آیه ۹۰؛ سوره بینه: آیه ۴؛ سوره آل عمران: آیه ۸۴؛ سوره انعام: آیه ۱۵۳؛ سوره نساء: آیه ۱۵۰؛ سوره شوری: آیه ۱۳؛ سوره اعراف: آیه ۱۸۹؛ سوره هود: آیه ۱۱۸؛ سوره نحل: آیه ۹۳؛ سوره انعام: آیه ۹۸؛ سوره زخرف: آیه ۳۳؛ سوره لقمان: آیه ۲۸؛ سوره شوری: آیه ۸؛ سوره زمر: آیه ۶؛ سوره یونس: آیه ۱۹).

2. Clarence Arthur Perry

3. Paul.D. Spreiregen

- يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوَاتِهِمَا إِنهٗ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مَن حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ. وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ اتَّقُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا لَا تَعْلَمُونَ (سوره اعراف: آیه ۲۷ و ۲۸).

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۰). ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: پژوهشگاه اندیشه.
- نهج البلاغه (۱۳۹۱). ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران: علمی فرهنگی.
- آریانپور، امیرحسین (۱۳۵۷). زمینه جامعه‌شناسی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- ابن بابویه قمی، محمدبن علی (۱۴۳۷ق). من لایحضره الفقیه، جلد ۱ و ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- استیونسون، دیورا (۱۳۸۸). شهرها و فرهنگ‌های شهری، ترجمه رجب پناهی و احمد پوراحمد، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- برک‌پور، ناصر (۱۳۷۸). مفهوم باهمستان (community) در شهرسازی، آبادی، ۱(۳۴-۳۵)، ۴۲-۳۸.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول (ص))، تهران: دنیای دانش.
- پیغان، نعمت‌الله (۱۳۸۰). امت واحده از همگرایی تا واگرایی، علوم سیاسی، ۴(۱۵)، ۲۲۴-۲۰۹.
- تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، جلد ۱، ترجمه مصطفی درایتی، قم: مرکز النشر التابع لمکتب الاعلام الاسلامی.
- تهرانی، آقا مجتبی (۱۳۹۴). رسائل بندگی: دفتر دل، تهران: موسسه فرهنگی مصابیح الهدی.
- جدید بناب، علی (۱۳۹۴). نقش انتظار در تحقق امت واحده، پژوهش‌های مهدوی، ۴(۱۴)، ۹۶-۷۷.
- جودت، محمدرضا (۱۳۸۴). نو مدرن‌ها کجایند؟ (مجموعه مقالات معماری و شهرسازی)، تهران: گنج هنر.
- حداد عادل، غلامعلی (۱۳۹۷). دانشنامه جهان اسلام. <http://lib.eshia.ir/23019/1/3678>
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه، جلد ۵، قم: موسسه آل‌البتین علیهم‌السلام.
- حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعه، جلد ۲۵، قم: موسسه آل‌البتین لاحیاء التراث.
- حسینی رودباری، سید مصطفی (۱۳۹۶). راهکار ایجاد امت واحده اسلامی، اندیشه تفریب، ۱(۳۵)، ۱۶۰-۱۳۹.
- خوشدل، حسین (۱۳۹۹). بازشناسی معنای «امت واحده» با تأکید بر آیه «وَأَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ» (هود/۱۱۸)، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۸(۲)، ۴۴-۲۹.
- رازی، فخرالدین محمد (۱۴۱۴ق). تفسیر کبیر، جلد ۷ و ۸، بیروت: دارالمعرفه.
- رئسی، محمدمناز (۱۳۹۷). معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی (از تشریح وضع مطلوب تا تحلیل وضع موجود)، قم: دانشگاه قم.
- رحیمی، لیلیا و تقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵). تجلی عدالت اجتماعی در ساختار شهر اسلامی (محلّه)، هویت شهر، ۱۰(۲۶)، ۲۰-۱۳.
- سعادت پرور، علی (۱۳۸۵). سر الاسراء: شرح حدیث معراج، جلد ۲، ترجمه: محمد جواد وزیری فرد، تهران: احیاء کتاب.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۴ق). المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۷ و ۸، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام، جلد ۷، التحقیق السید حسن الخراسان، الطبعه الرابعه، بی‌جا، دارالکتب الاسلامیه.

قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نورالتقلین. جلد ۱ و ۵. تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن.

قرائتی، محسن (۱۳۹۳). سیمای مسکن و شهر اسلامی، قم: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن.

قهرمانی نژاد شایق، بهاء‌الدین (۱۳۹۴). مؤلفه‌های اتحاد اسلامی در اندیشه امام و رهبری و جایگاه آن در انقلاب اسلامی، پژوهشهای انقلاب اسلامی، ۴ (۱۵)، ۷۵-۸۶.

لنگ، جان (۱۳۸۱). آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی فر، تهران: دانشگاه تهران.

لنگ، جان (۱۳۸۶). آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی فر، تهران: دانشگاه تهران.

محدث نوری، حسین (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل، جلد ۳، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام.

محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام. جلد ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان. مسترحمی، هدایت‌الله (۱۳۸۱). نصایح لقمان حکیم، تهران: اسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵). تفسیر نمونه، تنظیم احمدعلی بابایی، جلد ۶، تهران: دارالکتب اسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۷). راه موفقیت در امتحانات الهی،

<https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=44&lid=0&catid=27223&mid=412305>

منصور رضایی، مجید؛ مدیری، آتوسا و رفیعیان، مجتبی (۱۳۹۲). روشی برای تحلیل خصیصه‌های باهمستانی در نظام محلات شهری (نمونه موردی: محله نازی آباد تهران)، نامه معماری و شهرسازی، ۵ (۱۰)، ۸۶-۶۹.

ناری قمی، مسعود؛ عباس‌زاده، محمدجواد (۱۳۹۳). الگویی برای تنظیم رفتار در فضای معماری بر اساس الگوهای ایده آل رفتار کالبد در اسلام (مطالعه موردی: نمازخانه‌های فرودگاه)، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱ (۱۸)، ۵۵-۶۶.

نجفی، محمد حسن بن باقر (۱۳۹۶). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۱۱ و ۱۰، قم: دارالکتاب الاسلامی.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۹). تأملی در چیستی شهر اسلامی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱ (۱)، ۱-۱۴.

نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل، ج ۵، قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.

ورام بین ابی فراس، ابوالحسین (۱۳۹۶). مجموعه ورام (آداب و اخلاق در اسلام)، ترجمه محمدرضا عطایی، ج ۱، مشهد: آستان قدس رضوی.

همدانی گلشن، حامد (۱۳۹۴). بازخوانی نظریه نحو فضا رهیافتی در معماری و طراحی شهری مطالعه موردی خانه

بروجردی کاشان، معماری و شهرسازی هنرهای زیبا، ۲۰ (۲)، ۸۵-۹۲.

- Alexander, Christopher; Ishikawa, Sara and Silverstein, Murray (1977). *A Pattern Language*, NEW YORK: Oxford University Press.
- Carmona, Matthew; Heath, Tim; Oc, Taner and Tiesdell, Steve (2003). *Public places- Urban spaces: the dimensions of urban design*, London: Architectural Press.
- Canter, David (1977). *The Psychology of Place*. London: The Architectural Press LTD.
- Habibi, Arash; Sarafrazi, Azam; Izadyar, Sedigheh (2014). *Delphi Technique Theoretical Framework in Qualitative Research*, *The International Journal Of Engineering And Science*, Volume 3, Number 4, pp 8-13.
- Hillier, Bill (2007). *Space is the machine*, London: space syntax.
- Merriam- Webster (1993). *collegiate dictionary, ma usa*: Merriam-Webster.
- Rapoport, Amos (1998). *Using Culture in Housing Design*, *Housing and Society*, Number 25, PP 1-20.
- Rapoport, Amos (2005). *Culture, Architecture, and Design*, Chicago: Locke Science Publishing Company.

